

İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 1009/1600 Târihli, İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin,

Haz. Doç. Dr. Mehmet Canatar, İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004, LXXVI+ 824 sayfa.

Mehmet İPŞİRLİ*

Değerlendirme kısmı: İçindekiler (s. v), Önsöz (s. vii-viii), Kısaltmalar (s. ix), Giriş (s. xi-xxxi), Kadınlar Tarafından Kurulan Vakıfların Listesi (s. xxxiii-xl), 1009 [1600] Tarihli Tahrir Defteri'ne Ait İstatistik Bilgileri ve 953 [1546] Tahriri İle Mukayesesi (s. xli-xxvii), Bibliyografya (s. xxviii), Metnin İçindekiler (s. xlix-lxxvi); Metin Kısmı: Metin (s. 1-721), İndeks (s. 723-824).

Vakıf müessesesi, esas itibarıyla İslam devletlerinin müşterek kurumu olmakla birlikte, tarihi seyrine bakıldığında Selçuklular zamanında çeşitli yönleriyle sağlam bir zemine oturduğu, Osmanlılar zamanında ise hukukî-içtimaî, malî-idarî ve mimarî özellikleri ile mükemmel hale gelip en güzel örneklerini verdiği müşahede edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli, Anadolu ve Arabistan coğrafyalarında köyle-re kadar birçok alanda varlığını gösteren bu müessesenin, özü ve esası bakımından bir sivil toplum kuruluşu olmakla birlikte, böylesine gelişmesinde Osmanlı'nın bir devlet politikası olarak sağladığı teşvikin çok önemli rol oynadığı görülmüştür. Osmanlı'da bu çok yönlü bir teşviktir. Bir taraftan devlet hukukî mevzuatta, bürokratik muamelelerde vakıf kurmayı kolaylaştırırken, diğer taraftan da başta bizzat padişahın kendisi olmak üzere hanedanın diğer üyeleri, saray ve hükümet mensupları adeta birbiriyle yarış edercesine kurdukları vakıflar ile bu teşvikin mükemmel örneklerini vermişlerdir.

Vakıf kurumunun tür, mimarî, hacim ve malî kaynak bakımlarından en mükemmel örnekleri İstanbul'da ortaya konulmuştur. *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri* bu konuda mükemmel bir örnek teşkil etmektedir. Burada özellikle çok geniş katılımı kadınların kurmuş oldukları vakıflar dikkati çekmektedir.

Vakıflarla ilgili en önemli husus şüphesiz devlet tarafından büyük gayretlerle yaptırılmış olan vakıf tahrirlerinin, vakfiyelerin ve yıllık vakıf muhasebe kayıtlarının bilimsel usullerle yayımlanması ve bunların yorumlanmasıdır. Bu tür kaynakların daha 1930'lı yıllarda önemine ilk dikkati çeken ve kitap ve özellikle uzun makaleler halinde 1950'li yıllarda Fatih, Süleymaniye, Eyüp gibi külliyelerin muhasebe defterlerini bir ekip çalışmasıyla yayımlayan merhum Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Daha sonra araştırmacılar tarafından bu türden incelemeler yayımlanmıştır.

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü.

İstanbul Vakıfları tahrir defterleri üzerine ilk kapsamlı çalışma ve yayın Prof. Ö. L. Barkan ve merhum Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından yapılan *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Târihli* (İstanbul, 1970) adlı çalışmadır. Fetihten 1546 yılına kadar yaklaşık bir asır içerisinde İstanbul'da tesis edilen 2500 civarındaki vakfın tahrir defteri olan bu yayının başına giriş olarak çok mükemmel tahliller ve yorumlar eklenmiş, bu öncü çalışma daha sonra yüzlerce araştırmacı tarafından referans olarak kullanılmış, buradaki bilgilerden istifade ile makaleler yazılmıştır.

Dr. Mehmet Canatar'ın yayımlanmış olduğu *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 1009/1600'da yapılan İstanbul vakıflarına ait üçüncü tahrir defteri olup Defter-i Evkâf-ı İstanbul, I-II* adıyla, Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, nr. 543-542'de kayıtlı bulunmaktadır. Siyakat yazısı ve rakamlarıyla yazılmış, 14x41 cm. ebadında iki cilt halindeki eserin orijinalinde birinci cild 543, ikinci cild 542 olarak numaralandırılmıştır. Hicri 1009/Miladi 1600 yılına değin İstanbul kadılığı hudutları dahilindeki İstanbul vakıflarını ortaya koymakta olan bu tahrir defteri, yalnız geçmişe değil aynı zamanda geleceğe de ışık tutan bir kaynak durumunda olup, pek çok kültürel ve tarihî konuya kaynaklık teşkil edecek özelliindedir. Eserde, metnin kusurlarının en aza indirmek için birkaç kez gözden geçirildiği ve farklılıkların önüne geçilmeye çalışıldığı vurgulanmakta, mümkün olduğunca sağlam bir metnin ortaya konulması ve erişiminin sağlanması bu çalışmanın başlıca hedefi olarak gösterilmektedir.

Eser neşre hazırlanırken, metinde yer alan nahiye, mahalle ve vakıf adları ayrı ayrı numaralandırılmış, varak numaraları köşeli parantez içerisinde metinde gösterilmiş, metnin sonunda eserin kolayca istifade edilebilir olması için, önceki neşirden farklı olarak ayrıntılı bir karma indeks eklenmiştir.

“Giriş”te vakıf tahrir defterine ait genel bilgiler, defterin tarihi, önceki tahrir defterleri hakkındaki değerlendirmeler, ilk tahrir defterine nazaran nakid vakıflarının son iki tahrirde yer almaması, Defterin dil ve imla hususiyetleri, mahallelerin durumu, indeksle ilgili notlar, tahriri yapan müfettişin kimliği ve şahsiyeti üzerine notlar, “Mevlana Hoca Ataullah Efendi (ö. 979)”, “Hoca Ataullah-zâde Mevlana Şemseddin Efendi (ö. 1011)”, “Şemseddin Efendi'nin Şahsiyeti” ve “Şemseddin Efendi'nin Oğlu” başlıkları altında değerlendirmeler yapılmıştır. Burada defterin muhteva özelliklerine işaret edilip, tahriri yapan müfettiş ile ilgili bilgi kayıtları da kaynaklardan tespit olunarak verilmiş, eserde ayrıca, vakıf numaraları esas alınarak kadınlar tarafından kurulan vakıfların listesi ile 1009/1600 tarihli *Tahrir Defteri'*ne ait istatistikî bilgiler, “953/1546 tahriri ile mukayesesi” başlığı altında itinayla hazırlanmış ayrıntılı bir tablo bulunmaktadır.

Yayımlanmış olan *Tahrir Defteri*, 29 varağı fihrist olmak üzere 591 varaktan oluşmaktadır. Bu defterde, daha sonra tahrir yapılmayıp son tahrir olması dolayısıyla sonraki yüzyıllar içerisinde yer yer bazı vakıf hülasası, bazı vakfiye sureti olmak üzere muamele görmüş ve bunlar ilgili yerlere işlenmiştir. Ancak, çalışmanın hedefi tahrir dönemi sonuna değin düzenlenmiş olan ve defterin esasını teşkil eden kısım olduğundan sonradan yapılan ilavelerin hazırlanan metin içerisine alınmadığı ifade edilmektedir. Bu neviden olup “visâle/vassâle” denilen ilaveler, benzeri tahrir defterlerinde rastlanıldığı üzere büyük bir yekün teşkil etmemektedir. Bilindiği üzere bu tip kayıtlar esasen, o tahrirden başka tahrir yapılmamış olduğundan, son tahrir defterinde

ilgili yere o kayıtlarla ilgili olarak zaman içerisindeki değişiklikleri ortaya koyan nişancı veya reisülküttâb tarafından imzalanmış belgelerin suretleridir. Daha sonraki dönemlerde bu nevi muamele görmüş defterler ayrıca değer taşımaktadır. Bu tür kayıtlar, bir canlı vücut gibi olan vakıfların karşılaştıkları muamelelerin, bir bakıma hayat hikayelerini vermesi bakımından ayrıca Osmanlı bürokrasisini tanımaya yardımcı olacağından bu defterle birlikte yayımlanması şüphesiz çok faydalı olurdu.

Tahrir defterinde yapılan numaralandırmalara göre bu tahririn 13 nâhiyede yer alan 226 mahallede teşkil edilen 3265 vakıftan müteşekkil olduğu görülmektedir. Nahiyelelerin sonunda Evkaf-ı Müteferrika adıyla anılan vakıfların ise ayrı bir nahiye gibi düzenlendiği belirtilmemiştir.

Defterdeki vakıf listesi (s. xlix-lxxvi), yayımlanan defterdeki orijinal sırasına göre, nahiye, mahalle ve vakıf adları numaralandırılarak verilmiş, hangi mahallelerde hangi vakfın hangi numaralar arasında kaç tane olduğu belli olacak biçimde gösterilmiş, ayrıca bu vakıf ve mahallelerle ilgili ilave not var ise ok işareti ile "Hâric ez-Defter" veya "Müseccel" veya "Cedîddir" şeklinde işaret olunmuştur. Orijinalinde "Haric ez-Defter" olarak nitelendirilmiş vakıfların numaraları girişteki değerlendirmede ayrıca gösterilmemiştir.

Metinde geçen tarihler, metindeki orijinal haliyle yazı ve rakam olarak kaydedilmiştir. Arapça olarak yazıyla belirtilen tarihlerin akabinde parantez içinde rakam ile tarih belirtilmiştir. Hazırlanan defterde esas olan münferiden tesis edilmiş vakıflar olmakla birlikte, iki kişi tarafından ortaklaşa tesis edilmiş vakıfların sayısının 56'yı bulduğu ifade olunmuştur. İkili vakıfların çoğunluğunu, erkeğin ismi önde gelmek üzere eşlerin oluşturduğu, iki erkek veya iki kız kardeş, biri erkek diğeri kız iki kardeş, iki erkek veya iki kadın veyahut baba oğul tarafından ortaklaşa kurulmuş vakıflar görülebilmektedir. Üç kişi tarafından tesis edilmiş iki vakıf bulunmakta, bir vakıf ise biri kadın üçü erkek dört kişi tarafından teşkil edilmiştir. Bunların yanında, eserde toplu avarız vakıfları da görülmekte; bunlardan bazıları vâkıfların ismi belirtilmeden "Vakf-ı" başlığı atılarak kimlerin hangi mahalle avarız için ne kadar verdiklerini ve toplamının ne olduğunu da gösterir biçimdedir. Toplu avarız vakıfları, ya başlık atılmaksızın "berây-ı 'avarız" denildikten sonra kimlerin ne kadar vakfettiklerini gösteren bir düzenleme içerisinde ya da "Vakf-ı Ashâb-ı hayrât" başlığı altında kimlerin ne kadar verdiğini değil de toplamın ne olduğunu belirten bir şekilde bulunmaktadır.

Kadınlar tarafından kurulan vakıflara bakıldığında, defterde yer alan 3265 vakıftan, 1330'unun kadınlar tarafından tesis edildiği, bunun nisbet olarak % 40,73'e teka-bül ettiği görülmektedir. Bunlara erkeklerin birinci isim olduğu 35 müştereken kurulan vakıf da ilave edilirse nisbet % 41,80'e yükselmektedir. Bu, gerçekten üzerinde durulması ve içtimaî, iktisadî ve dinî açıdan tahlil edilmesi gereken bir durumdur. Nitekim Gabriel Baer, Barkan-Ayverdi neşrini kadınların kurduğu vakıflar açısından değerlendirmekte ve Osmanlı Devleti'nde kadının ekonomik açıdan ne derece etkili olduğu ve topluma katkıda bulunduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca kadınların adını taşıyan mahallelerin de mevcudiyetini sürdürdüğü görülmektedir.

953/1546 tarihli tahrirde olan vakıfların çoğunun aynen devam etmeyip büyük ölçüde ilave veya eksilmeler olduğu halde yeni tahrirde yer aldıkları ve son gelişmelerin

de ilavesiyle izaha kavuşturuldukları görülmektedir. Dolayısıyla önceki neşirde yer alan vakıfların yeni tahrirde değişiklikler ve ilaveler içeren yepyeni bir yapıya büründükleri, kiminin sadece ismen devam edip vakfedilen akarın, şartları ve mevcut durumları itibarıyla büyük farklılıklar göstererek devam ettiği görülmektedir. Bu açıdan özellikle önceki tahrir neşrine göre var olduğu belirtilen kayıtlardaki farklılıklar, bu vakıfların son durumlarını da içerdikleri için daha bir önem kazanmaktadır.

Metinde okunuşu hususunda tereddüt edilen kelimelerin sonuna soru işareti konulmuş, okunamayan kelimeler üç nokta ve soru işareti ile, metnin aslında olan boşluklar ise parantez içerisinde boşluk halinde belirtilmiştir. Yayınlanan tahrir defterinde karşılaşılan eksiklerin 953/1546 tarihli tahrir neşrinden ikmal edildiği belirtilmektedir. Önceki tahrirlerden beri süregelen vâkıfın adı gibi bazı yanlış kayıtların bu tahrirde orijinal kayıt içerisinde düzeltilmiş oldukları görülmektedir. 1009/1600 tarihli 1621 numarada bulunan vakfın, tahrir defterinin en son tarihli vakfı olduğundan hareketle defterin 1004-1009 tarihleri arasındaki beş yıllık bir zaman zarfında hazırlanmış olduğu, dolayısıyla bu defterin "1009/1600" şeklinde tarihlendiği tespiti yapılmıştır.

953 (1546) tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde 1 nolu cedvelde 845 adet nakid vakfı görülmekte, daha sonraki tarihlerde yapılan tahrirlerde de nakid vakıflarının son derece azaldığı görülmekte idi. 953/1546 tahririnden sonra düzenlenmiş olan son iki tahrirde nakid vakıflarının sebep ve tahlilleri ne olursa olsun, erimeye uğradığı gibi bir netice çıkmaktadır.

Bu eserdeki bir ifadeden [453 numaralı vakıf], akar içermeyen müstakil nakid vakıflarının tahrir edilmemesi gibi bilinçli ve devlet politikasını ifade eden bir uygulama ile karşı karşıya olunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, gerek bu tahrir defterinde, gerekse bundan önceki tahrir olan ve Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda İstanbul'a ait Tapu Tahrir Defterleri arasında 670 numarada bulunan tahrir defterinde; nakid vakıflarındaki azalmanın temel nedeninin, tahririn asıl amacında aranması gerektiği, bu münasebetle tahrirdeki hedefin nakid vakıfları değil akar cinsinden olan vakıflar olduğu, bu yüzden nakid vakıflarının her iki tahrir defterine mümkün olduğunca alınmamaya çalışıldığı ve bununla birlikte istisnaî olarak yazılmış olanların da bulunduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul kadılığı bünyesinde yani sur dışı vakıfları hariç tutacak biçimde yapılan İstanbul evkafı tahriri nasıl bir sınırlandırmaya tâbi tutulmuş ise, son iki tahrirde de nakid vakıfları hariç tutan bir başka sınırlandırma olduğu muhakkaktır. Bunda ve bundan önceki tahrirde nakid vakıfların hemen hemen yok derecesinde olması ise hatta 953/1543 tahririnde bir mahallede ve hepsi de nakid olan vakıfların tamamının 1009/1600 tahririnde bulunmayıp onların yerinde akar vakıflarının oluşması, belirtilen durumun bir sonucu olarak yorumlanmaktadır. (Önceki tahrir neşrinde 82. ve 84. numarada, bu tahrirde ise 84. ve 86. numarada yer alan Hacı İvaz Mescidi mahallesi ve Saru Nasuh Mescidi mahallesinde olan vakıflar, tamamı nakid olduğu için bütünüyle ortadan kalkmış görülmektedir.)

Bu durumu destekleyen bir ifade, yine yayımlanan tahrir defterinde [2022 numaralı vakıf] tespit olunmaktadır. Burada, "Halen bu hakîr mahrûse-i mezbûrenün akâra mûte'allık olan evkâfı tefîş olundukda (...) Defter-i Hâkânîye kayd idün didükde

vech-i meşrûh üzere tahrîr olundu” ibaresi içerisindeki ifadeden İstanbul Kadılığı dahilindeki evkafın teftişinde yalnızca “Evkâfa müte'allık olan evkâf”ın tahrir edilmesi de ortaya konmuş olmaktadır.

Şart-ı vâkıfda “vakfa enfa' akâr bulunursa enfa' ve münâsib 'akâra tebdil oluna”, “meblağ-ı merkûm revâc yerlerde 'akâr bulunursa 'akâra tebdil olunup”, “vâkıf 'akâra tebdil oluna didüğü eelden meblağ-ı mezbûr ile on hücre binâ idüp” ibarelerinin bir şart olarak ortaya konması veya “eğer meblağ-ı merkûm münâsib ve enfa' akâra tebdil olunur ise” gibi bir eğilimin de, nakid vakıflarının azalmasında sebep olarak gösterilebileceğine dair örnekler verilmektedir.

Eserde, bazı akar vakıflarının tahrirde niçin yer almadıklarına anlam verilemediği belirtilerek, örnek olarak önceki tahrir neşrinde 132 numarada yer alan Abdülkerim Çelebi bin Abdullah Paşa vakfı bünyesinde bulunan yalnız akarların değil aynı zamanda 200 ciltten oluşan oldukça geniş bir kütüphanenin de yer almadığı vurgulanmaktadır.

“Nakid vakıflarında 'Nakdiyye' ibaresinin karşısında 'zayi' şüd' ibarelerine rastlanması, nakid vakıflarının azalmasında mütevellilerin ihmal ve suistimalleri sebebiyle nakid paraların ziyayı da rol oynamış olmalıdır” tespitine “mütevelliler ekl ve bel' idüp bu mikdâr kalmış”, “nukûdun aslı tefahhus olundukda sâbikan mütevellî olan Yahyâ elinde zayi' olup” ibareleriyle örnekler de verilmektedir. Defterde bazı vakıfların emri padişahi ile bey' olunması ya da Ayasofya etrafında düzenlemeler yapılırken birtakım vakıf akarların yiktırılması yoluna gidilmesi örneklerinde görüldüğü üzere kimi uygulamaların da akar vakıflarının yok olmasında rol oynamış olduğu dikkate sunulmaktadır.

Defterin dil ve imlâ hususiyetleri üzerinde de değerlendirmeler yapılmış olup, metinde tamamen ya da baş kısmı hariç olmak üzere Arapça olarak düzenlenmiş olan vakfiyeler [947, 1827 numaralı vakıflar] olduğu gibi Arapça vakfiyelerin kısmen Arapça özeti, kısmen de Türkçe'ye çevirilmiş halinden oluşan karma şekilde düzenlenmiş kayıtların da [1402 numaralı vakıf] bulunduğu vurgulanmaktadır.

953/1546 tarihli tahrir defterinde yer alan mahalleler ile 1009/1600 tarihli tahrir defterinde yer alan mahalleler de mukayeseli şekilde değişiklikleriyle birlikte mukayese olunmaktadır. Yeni teşkil olunan mahalleler tespit olunmakta, daha önce bir mahalle iken büyüklüğü nedeniyle ikiye bölünmüş olan mahalleler kaydedilmekte ya da bilakis iki mahalle olarak görülen yerin tek bir mahalle olarak teşkil olunduğu, daha önce mevcut iken bu tahrirde ortadan kalkmış olan mahalle tespit olunmaktadır.

Önceki tahrir neşrinde müstakil bir mahalle olarak görülen bazı mahallelerin bu tahrir döneminde ikili hatta üçlü adlarla anılabildiği veya birleştirilebildiği görülmektedir. 953/1546 tahririnde Camcı Kara Ali Mescidi mahallesi olarak kayıtlı iken, 1009/1600 tarihli tahrirde bu isme “ma'a Mahalle-i Kalenderhâne” ibaresiyle bir mahalle eklenerek kaydedilmekte, keza Hâce Teberrük Mescidi mahallesi “ma'a mahalle-i Voynuk Şücâ” denilmek suretiyle iki adla anılmaktadır.

Defterde yer alan mahallelerden bazılarının fevkalade şekilde vakıf sayısı açısından gelişme gösterdiği tespit olunmaktadır. Önceki tahrir neşrinde 11 vakıflı Kürkcübaşı mahallesinin 51'e bâliğ olduğu yani yaklaşık beş katı arttığı anlaşılmaktadır.

Keza, önceden 3 vakıflı bir mahalle olan Sancakdâr Hayreddin mahallesinde bu rakam 23'e baliğ olmuştur ki yaklaşık sekiz kat artmıştır. Mahallelerin bazılarında bu fevkalade gelişme gözlemlenirken, bazı vakıflar için de aynı durumun söz konusu olduğu vurgulanmakta, buna örnek olarak 2941 numarada yer alan Seyyid Ömer Camii vakfı asl-1 vakfa sıralanan unsurlar açısından öncekiyle kıyaslanamayacak ölçüde değişim ve gelişim göstermiş, mevcut akarın yarısı devam etmekle birlikte en az üç katına erişmiştir.

İstanbul'da 226 mahallede tesis edilen toplam 3265 vakıf kaydını ihtiva eden bu kaynak eserin yayımlanması genel olarak Osmanlı vakıf çalışmalarına özellikle de İstanbul vakıfları üzerine yapılacak araştırmalara çok önemli bir katkı sağlamıştır. Bilimsel usullerle ve oldukça şumullü karma analitik indeks ile yayımlanmış olan bu abidevî *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'*nden istifade ile bundan sonra bir çok değerlendirmenin yapılacağı, makalelerin yazılacağı ve müracaat eseri olarak kullanılacağı şüphesizdir. Dr. Canatar ve eserin yayımlanması için büyük fedakarlık gösteren İstanbul Fetih Cemiyeti, kültürümüze muhalled bir eser kazandırmıştır.